

DESPRE REDACTAREA DIALOGULUI *DE VITA BEATA*

DE

EUGEN CIZEK

Între operele lui Seneca, *De vita beata* deține o poziție privilegiată. Grație aluziilor clare la frământările din opinia publică, posteroare procesului intentat lui Suilius, consensul cercetătorilor a preconizat anul 58 ca dată a redactării și editării dialogului *De vita beata*¹. Mai mult decât atât, cercetătorii cad în general de acord a recunoaște în procesul intentat lui Suilius — și în discuțiile subsecvente — pricina alcătuirii și editării opusculului *De vita beata*². Fără a nega că acestea au constituit cauze reale ale apariției dialogului despre fericire, credem că trebuie elucidate toate condițiile în care se ivește opusculul, trebuie relevată o altă cauzalitate, mai puțin apropiată și evidentă, dar mai adâncă.

Contribuția aceasta face parte dintr-un ciclu de lucrări despre vremea lui Nero, pe care autorul își propune să le publice. În contribuția anterioară, consacrată anilor 54—56, amintisem că în lunile care urmează apariției dialogului *De clementia*, se statorniciseră relații bune între puterea imperială și aristocrația romană³. Totuși unii aristocrați au fost, poate, nemulțumiți de comportarea cezarului și sfetnicilor săi, în timpul dezbaterii situației libertilor. Într-adevăr, în cursul anului 56, bizuindu-se pe atitudinea binevoitoare a regimului față de idealurile aristocrației, unii senatori cu opinii ultraconservatoare profită de o discuție din senat *de fraudibus libertorum* și propun să se acorde foștilor stăpîni dreptul de a reveni asupra libertății dăruite unor sclavi, dacă aceștia — ca liberti — vor avea o purtare care i-ar nemulțumi. Consulii cer avizul împăratului, care supune propunerea spre dezbateră așa-numitului *consilium principis*. Acolo proiectul este combătut și

¹ Vezi în ultimă instanță Ernst Gunther Schmidt, *Die Anordnung der Dialoge Senecas*, Helicon, I, 1961, p. 249.

² Italo Lana, *Lucio Anneo Seneca*, Torino, 1955, p. 233: « Per riconquistare le simpatie perdute e quindi dopo la condanna di Suilio, Seneca si indusse a pubblicare il *De vita beata* ». În același sens, Eugène Albertini, *La composition dans les ouvrages philosophiques de Sénèque*, Paris, 1923, p. 32; A. Bourguery, *Sénèque prosateur*, Paris, 1922, p. 53; Concetto Marchesi, *Seneca*, Messina, 1934, p. 209; Gheorghe Guțu, *Lucius Annaeus Seneca*, București, 1944, p. 163.

³ A se vedea E. Cizek, *Aspecte ideologice în literatura latină a epocii lui Nero*, în *Studii clasice*, IV (1962), p. 238.

respins¹. Cercetătorii au văzut aci rezultatul influenței lui Seneca și a părerilor lui umanitare cu privire la cei de condiție servilă². Dar, chiar dacă unii senatori au fost nemulțumiți, această dezbatere n-a tulburat profund armonia survenită între regimul neronian și aristocrația romană, care în ansamblul ei nu dorea raporturi rele cu libertții, uneori oameni înstăriți³. Cel mult această discuție a putut să prevestească tribulațiile anilor 57—58, tribulații ce au generat, după părerea noastră, situația în care a apărut *De vita beata*.

Existența unei veritabile crize pare a fi probată de *fasti consulares*. Într-adevăr, se poate observa că Nero a luat titlul de consul tocmai în anii de cumpănă, adică în anii 55, 57, 58, 60 și 68. Să nu uităm că 55 este anul subsecvent urcării pe tron, 60, anul care succede asasinării Agrippinei și comportă o modificare importantă în propaganda politică și culturală a cezarului, 68, anul luptei împotriva răzvrătirii. Pe deasupra, în afară de 68, anul 57 a fost singurul în care Nero a asumat titlul de consul pentru tot anul. Mai mult decât atât, s-a observat că numărul consulilor a fost mai mare în anii bunelor raporturi cu aristocrația, astfel avantajată. Dar față de șapte consuli în 56, an de armonie, *fasti* înregistrează doar trei consuli în 54 și cinci în 58, între care s-a numărat și Nero. Pare deci clar că anii 57 și 58 au fost considerați de cezar a reprezenta un moment însemnat în domnia sa (de aceea a fost consul doi ani consecutivi) și că această perioadă a comportat o tensiune, dacă nu o veritabilă criză în relațiile între puterea imperială și aristocrație (din care pricină reducerea numărului de consuli, mărturie limpede a neîncrederii față de senat)⁴. Putem opina că pricina acestei crize trebuie căutată în proiectul de reformă fiscală inițiat de Nero și în antagonismele suscitade de acest proiect⁵. Tacit afirmă că dezbaterea proiectului a avut loc în senat, în cursul anului 58, dar este probabil că proiectul era mai vechi și fusese în prealabil discutat în *consilium principis*⁶.

Cunoaștem din *Analele* lui Tacit substanța proiectului. Luînd ca pretext unele abuzuri ale publicanilor, administrația imperială propune suprimarea impozitelor indirecte, în special a taxelor vamale, arendate, cum se știe, publicanilor: *immodestiam publicanorum arguentis, dubitavit Nero an cuncta uectigalia omitti iuberet*⁷. Fără îndoială că împăratul știa că venitul obținut din aceste impozite

¹ Tacit, *Ann.*, 13, 26—27.

² Filippo Stella Maranca, *L. Anneo Seneca nel Consilium principis*, Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei, 32, fasc. 11—12 (1923), p. 290, dar și recent Pierre Grimal, *Sénèque, sa vie, son œuvre*, ed. a II-a, Paris, 1957, p. 75.

³ Poziția umanitară a lui Seneca a fost prilejuită și de alte considerente decât cele filozofice. Cum am arătat în contribuția mai sus citată, el dorea să asigure regimului o bază socială relativ largă.

⁴ Luigi Pareti, *Storia di Roma e del mondo romano*, Torino, 1955, vol. IV, p. 842 în special nota 11.

⁵ *Ibidem*, p. 844—845. Pareti sugerează într-un fel această ipoteză. Mai clară este poziția adoptată de Ettore Paratore, *Storia della letteratura latina*, Firenze, 1961, p. 529. Se insistă asupra acestei crize și se relevă cauza ei economică, dar autorul nu se referă la reflectarea crizei în *fasti consulares*. Lana, *op. cit.*, p. 244 remarcă o anumită tensiune în raporturile împărat-senat, dar o conexează de alte cauze decât cele economice.

⁶ Desigur nu știm precis dacă Tacit (*Ann.*, 13, 50—51) n-a deplasat data dezbaterii din senat, dar n-avem elemente suficiente pentru a accepta măcar ca ipoteză o asemenea deplasare. În paginile următoare ne vom întemeia numai pe data adoptată de marele istoric roman și vom baza toate supozițiile noastre pe cronologia preconizată de el la acest episod al istoriei timpului.

⁷ Tacit, *Ann.*, 13, 50. Și Suetoniu face o aluzie la acest proiect de reformă fiscală (Suetoniu, *Nero*, 10).

trebuia înlocuit cu altceva, ca să nu se ajungă la *dissolutio imperii*, cum spune Tacit. Este probabil că el avea în vedere stabilirea unor impozite directe și în Italia. Dar, cum relevă istoricul italian Pareti, aristocrația din Italia era de două ori lovită: pe de o parte produsele agricole provinciale puteau deveni mai ieftine și deci puteau provoca o scădere de prețuri a mărfurilor italiene, pe de alta impozitul direct trebuia suportat mai ales de latifundiari. De fapt nu atât combaterea publicanilor ci tocmai nevoia de a subvenționa costisitoarele campanii militare în contra partilor au determinat pe Nero să propună o asemenea reformă fiscală structurală. Se urmărea augmentarea resurselor statului¹. În vederea impunerii acestei reforme a asumat Nero doi ani consecutiv atribuții consulare, și din pricina nemulțumirilor afișate de aristocrați a fost redus numărul consulilor².

S-ar putea obiecta că Tacit menționează o prea vagă nemulțumire a senatului. *Patres conscripti* sînt impresionați de generozitatea intențiilor cezarului (lichidarea flagelului publicanilor, înlesnirea sărăcimii etc. etc.), dar demonstrează că s-ar ajunge la prăbușirea finanțelor statului, că, suprimind impozitele indirecte, nu numai că nu s-ar putea stabili noi impozite directe, dar s-ar impune și abrogarea acestora³. Dar de aci pînă la criza politică, ilustrată de *fasti consulares* și de alte fenomene, relevante de noi mai jos, ar fi o anumită distanță. Cum se explică faptul că Tacit nu consemnează mai clar nemulțumirea, agitația aristocrației? Toate sursele antice au tendința de a împăca informațiile contradictorii de care dispuneau, divizînd fiecare domnie în două etape: una bună (cea inițială) și cealaltă rea (cea în care izbucnesc viciele disimulate ale cezarului). Tacit nu putuse să nu reprobe uciderea lui Britannicus — era o crimă singeroasă — dar în general evită să arunce o lumină neprielnică asupra primei părți a domniei lui Nero. Cum această criză, deși destul de lungă și plină de consecințe, n-a dus la manifestări singeroase imediate, Tacit nu insistă asupra agitației ocazionate de ea.

Pe terenul acestei crize a apărut și dialogul *De vita beata*, prilejuit de situația creată lui Seneca de împrejurările menționate mai sus. Într-adevăr, care a fost rolul lui Seneca în pregătirea acestei reforme fiscale? Unii cercetători au opinat că, alături de Burrus, Seneca însuși a sugerat împăratului acest proiect pentru a îmbunătăți soarta păturilor sărace⁴. Seneca era însă exponent tipic al aristocrației și nu e de crezut că a putut sugera o reformă atât de nefavorabilă forțelor sociale pe care le reprezenta. În afară de aceasta, încă din acei ani, Nero participă tot mai activ la conducerea statului. Totuși, ni se pare evident că Seneca a acceptat pînă la urmă proiectul. Este foarte greu să explicăm astăzi această atitudine. Poate spera să mențină orientarea generală a regimului și credea a servi mai bine cauza pe care o adoptase făcînd concesii, chiar importante, vederilor tînărului cezar. Oricum, putem nota două fapte semnificative. În primul rînd, cum am mai relevat, criza, deși acută, n-a dus la reprimări singeroase; credem că această relativă

¹ Pareti, *op. cit.*, p. 845.

² Criza a fost, probabil, mai acută în anul 57, motiv pentru care numărul consulilor a fost atunci mai mic și Nero și-a păstrat consulatul pe tot anul. Se poate opina că proiectul era tocmai discutat în *consilium principis*, nu fusese adus în fața senatului, circulau pe seama lui tot felul de zvonuri.

³ Tacit, *Ann.*, 13, 50: « Sed impetum eius, multum prius laudata magnitudine animi, attinuerunt senatores, dissolutionem imperii docendo, si fructus, quibus respublica sustineretur, deminuerunt: quippe, sublatiis portoriis, sequens ut tributorum abolitio expostularetur ».

⁴ Victor Duruy, *Histoire des Romains*, Paris, 1882, tome IV, p. 16; Maranca, *op. cit.*, p. 292.

indulgență s-a datorat și influenței filozofului. În al doilea rînd putem să-i atribuim fațada umanitaristă, aproape filozofică, a reformei proiectate. Întîlnim un ecou al acestui substrat filozofic și la Tacit. Acesta, cu toate că reprobă proiectul, îl declară *pulcherrimum donum generi mortali*¹. Oricum ar fi, comportarea lui Seneca, care nu dezaprobase în mod deschis proiectul de reformă și contribuise la motivarea filozofică a acestuia, a nemulțumit cu siguranță pe cei mai mulți oameni politici ai aristocrației².

Am consemnat deja o anumită reacție a regimului, semn evident de suspiciuni: reducerea numărului de consuli. În cursul anului 57 se adoptă și alte măsuri de același tip. Sînt ușurate unele poveri ale provinciilor, se creează noi colonii de veterani, se recurge la *largitiones* generoase față de plebea urbană. Finalitatea acestor măsuri este limpede. Se urmărea compensarea pierderii popularității regimului în rîndurile aristocrației prin atragerea altor forțe sociale. Însă, în anul 58, cînd era evident că nu se poate înfrînge ușor împotrivirea aristocrației, se adoptă și măsuri de alt tip, de care nu a fost străină, probabil, înrîurirea polivalentă a lui Seneca. Se acordă subvenții substanțiale unor senatori sărăciți; concomitent se intentează procese unor senatori puțin iubiți de majoritatea aristocrației³, printre care și procesul lui P. Suilius⁴.

Se știe că la începutul domniei Nero luase inițiativa unui *senatus-consultum*, care resuscita vechea interdicție de a nu primi bani pentru practicarea avocaturii⁵. Suilius este acuzat în senat de Seneca că n-a ținut seama de această veche opreliște⁶. În chip firesc se ivește întrebarea de ce a așteptat Seneca patru ani pentru a incrimina pe Suilius de lucruri săvîrșite în timpul domniei lui Claudiu? Nu ni se pare satisfăcătoare explicația sugerată de Italo Lana, că Suilius încercase să grupeze în jurul lui pe unii din partizanii cezarului defunct⁷. Partizanii lui Claudiu fuseseră mult mai activi în primul an al domniei lui Nero, cînd Agrippina, protectoarea lor, era mai puternică. Propunem o altă ipoteză: Seneca încerca să tempereze efervescența majorității tradiționaliste din senat, lovind într-un cunoscut delator din vremea lui Claudiu, odios aristocrației și încă trufaș. Dorea astfel să demonstreze reprobarea tendințelor regimului cel vechi și bunăvoința față de aristocrație, în ciuda proiectului de reformă fiscală neagreat de ea. Suilius ripostează, însă, violent, afirmînd că Seneca duce o viață incongruentă învățăturilor profesate de el, că a adunat o avere considerabilă, că face cămătărie și recurge la captarea testamentelor⁸. Tacit observă că aceste învinuiri ale lui Suilius găsească un anumit răsunset⁹. Însă Seneca obține surghiunirea lui Suilius și confiscarea parțială a bunurilor; apar acuzatori, care amintesc unele delapidări făptuite de acesta și

¹ Tacit, *Ann.*, 13, 50.

² Dio Cassius (61, 10) se face ecoul acestor nemulțumiri, pe care le situează destul de limpede în anul 57. Seneca acuza pe tirani, dar a devenit el însuși dascăl al unui tiran, era curtean abil, lingusea pe Messalina și pe liberți, avea o avere excesivă, trăise în lux și desfrîu.

³ Tacit, *Ann.*, 13, 33—34.

⁴ Tacit, *Ann.*, 13, 42—43.

⁵ Tacit, *Ann.*, 13, 5.

⁶ Tacit, *Ann.*, 13, 42.

⁷ Lana, *op. cit.*, p. 232.

⁸ Tacit, *Ann.*, 13, 42. A se observa că aceste învinuiri coincid parțial cu cele consemnate de Cassius Dio.

⁹ Tacit, *Ann.*, 13, 43: « Nec deerant qui haec isdem uerbis aut uersa in deterius Senecae deferrent ».

delațiunile din vremea lui Claudiu. Însuși Nero intervine în favoarea acușării. Totuși, condamnarea nu consolidează poziția lui Seneca în senat, ci, dimpotrivă, suscită noi nemulțumiri¹. Dar, deși învinuirile lui Suilius se regăsesc în *De vita beata*, opinăm că opusculul nu s-a mărginit să le dea răspuns și să combată atacurile subsecvente lor. Efervescența și suspiciunile nu se calmaseră după procesul lui Suilius. Împăratul exilează pe Cornelius Sulla, unul dintre membrii marcantă ai aristocrației, deși aceasta nu participa activ la viața politică². Tensiunea este puternică: unii senatori ca Paetus Thrasea, fruntaș cunoscut al aristocrației, manifestă nemulțumirea lor, mărginindu-se să intervină în senat numai în discuții referitoare la probleme de mică însemnătate în care iau poziție în contra punctului de vedere oficial. Mai mult decât atât, unii îi reproșează lui Thrasea că aduce obiecții numai în controverse fără importanță. Acest lucru semnifică existența unor nemulțumiri mai acute decât cele ale lui Thrasea și ale prietenilor lui, nemulțumiri ale unor senatori care doreau o atitudine mai fermă, mai fățiș dezaprobatoare³.

Încep să se contureze deci anumite atitudini opoziționiste. Proiectul de reformă fiscală este supus dezbaterii senatului și respins⁴. Împăratul nu insistă și se mulțumește cu unele reduceri și abolirea a numai câteva impozite indirecte; aceste măsuri vor stimula întrucitva viața economică din provincii⁵.

În toila dezbaterilor pe marginea proiectului de reformă sau poate chiar după aceste dezbateri a fost redactată și publicată *De vita beata*. Acușările lui Suilius se repercutaseră puternic pe fondul crizei politice și fuseseră reluate de foarte mulți aristocrați în mijlocul efervescenței generale, exacerbate și de surghiunirea lui Cornelius Sulla. În cadrul unor asemenea agitații trebuie situată compunerea dialogului. Procesul și inermările lui Suilius nu constituie decât un fragment dintr-o masă de nemulțumiri, cărora s-a simțit dator să le dea riposta Seneca. Cazul Suilius slujise multora doar ca pretext.

Firește, printre cei care difuzau acușările lui Suilius se găseau și relativ puținii partizani ai lui Claudiu, susținuți de Agrippina. De altfel — cum reliefează mai sus-citatul Italo Lana — în apărarea sa Suilius subliniase că el a fost cvestor al lui Germanicus, tatăl împărătesei văduve⁶. Deși în dizgrație, Agrippina se bucura încă de o anumită trecere, așa cum atestă documentele epigrafice. Arvalii aduc jertfe cu prilejul zilei de naștere a *matris Augusti*, cum e numită împărăteasa cu un deosebit respect în inscripție⁷. Dar este probabil că Agrippina și cei care slujiseră cîndva pe Claudiu se uniseră cu anumiți exponenți ai aristocrației senatoriale împotriva lui Nero și a lui Seneca.

Totuși considerăm util a repeta că în anul 58 raportul de forțe nu mai era cel din 55. Adepții liniei politice a lui Claudiu, acum puțin numeroși, nu puteau constitui o primejdie majoră. Agitația era vie în rîndurile aristocrației. Unii aristocrați

¹ Tacit, *Ann.*, 13, 42.

² Tacit, *Ann.*, 13, 47.

³ Tacit, *Ann.*, 13, 49.

⁴ Tacit, *Ann.*, 13, 50. Paratore, *op. cit.*, p. 529 consideră acest act al senatului drept începutul unui conflict între împărat și curie, conflict care nu se va calma niciodată. Este aci o oarecare exagerare. În anul 59 relațiile se vor ameliora.

⁵ Tacit, *Ann.*, 13, 51; Suetoniu, *Nero*, 10. Nero urmărea desigur și impulsionearea comerțului ca și atragerea sărăcimii prin scăderea unor prețuri, dar, cum am mai presupus și mai sus, ținea în primul rînd la sporirea considerabilă a veniturilor statului.

⁶ Tacit, *Ann.*, 13, 42. Pentru Lana, a se vedea p. 216, nota 21.

⁷ Desau, *ILS* 229.

deplîngeau soarta lui Suilius, pentru că nu puteau să reprobe cu glas tare atitudinea lui Seneca față de reforma fiscală, reluau învinuirile lui, iar în taină (cum arată Dio) unii dintre ei îl acuzau de șovăială sau chiar de trădare. Ei își aminteau că el este un membru relativ proaspăt al păturii lor sociale, că s-a îmbogățit la putere și a vădit totdeauna o conduită elastică ¹.

Cum ilustrează conținutul dialogului *De vita beata*, neputînd să-l acuze pe față pentru atitudinea politică, nemulțumiții proclamă două capete principale de acuzare. Primul se referă la incongruența între teorie și fel de viață, la abandonarea unei comportări demne de un iubitor al înțelepciunii ². Al doilea, corelat primului în realitate, privește tocmai înăvuirea filozofului sfetnic.

Credem că se configurează aci două categorii de opinii. Este vorba de atitudinea celor care opuneau stoicismului labil al lui Seneca rigorismul, puritatea comportării altor filozofi ai aristocrației senatoriale, cum, printre alții, era și Paetus Thrasea. Am arătat deja că acest politician și ideolog al aristocrației nu făcuse concesii, semnificase, prin preocuparea exagerată pentru probleme mărunte, reprobarea orientării preconizate de administrația lui Nero. Alți nemulțumiți mergeau mai departe și poate, cu gîndul la flamura filozofică a regimului, de atîtea ori arborată ³, vedeau ilustrat în conduita lui Seneca (și în situația actuală !) eșecul stoicismului, falimentul oricărei etici filozofice.

Acestor învinuiri, colportate într-un ritm, care începuse să-l îngrijoreze, le va da replica Seneca în *De vita beata*. Și el va porni de la acuzațiile difuzate în vremea procesului intentat lui Suilius, dar cauza profundă, atît a acestor discuții pe seama lui Seneca cît și a ripostei lui, au fost tribulațiile ocazionate de criza din anii 57—58. Cazul Suilius a fost numai un moment în desfășurarea acestei agitații, moment care a concentrat întrucîtva nemulțumirile față de Seneca; pentru mulți celebrul proces nu a reprezentat decît un pretext.

Vom analiza sumar conținutul dialogului. În a treia parte a acestuia, Seneca își propune tocmai refutarea incriminărilor mai sus menționate. *Aliter loqueris, aliter vivis*, formulează el însuși această acuzație ⁴. Răspunde în mai multe feluri. Făcînd aluzie la poziția sa social-politică și poate și la conduita sinuoasă pe care aceasta i-o impunea, declară limpede că va trăi așa cum dorește, abia după ce își va putea îngădui să părăsească viața politică: *cum potuero, vivam quomodo oportet* ⁵. Arată de asemenea că asemenea acuzații de distonanță între învățătura preconizată și felul de viață s-au adus și altor iubitori de înțelepciune, că o anumită discrepanță e inevitabilă ⁶. Dar argumentul primordial este altul: Seneca nu pretinde a fi

¹ Chiar atitudinea lui Tacit este semnificativă și probează aderența unei mari părți a senatorilor la grupul celor care-l blamau pe Seneca. Este știut că Tacit a utilizat mai ales surse care exprimau poziția aristocrației. De aceea sînt concludente rezerva lui față de comportarea lui Seneca în timpul procesului și aprobarea aproape explicită a învinuirilor lui Suilius.

² Seneca însuși nu putea răspunde decît la asemenea acuzații nepolitice. Dacă nici aristocrații nu-l puteau acuza deschis de conduită politică dubioasă, cu atît mai mult filozoful nu avea posibilitatea de a dezbate în scris asemenea probleme.

³ A se vedea E. Cizek, *op. cit.* passim.

⁴ Seneca, *de u.b.*, 18, 1.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *de u.b.*, *loc. cit.*, dar și 18,3; 20, 1—2; 21, 3.

un înțelept desăvârșit, un *sapiens*, ci doar un aspirant la înțelepciune, un *philosophus*, un iubitor de filozofie, care încearcă să combată propriile vicii cu mijloace modeste¹.

Întrucât nu putea riposta explicit obiecțiilor suscitade de comportarea sa politică, Seneca se referea mai ales la problema averii, consecința înavuțirii sale, frecvent reprobata. Aproape permanent în partea a treia a dialogului, el încearcă să apere această înavuțire. Uneori deplasează conștient sau inconștient discuția pe teren pur teoretic și așază bogățiile printre elementele pe care filozoful le preferă, chiar dacă pierderea lor îl lasă indiferent². Altădată reia condamnabila teză, scumpă păturilor sociale împilatoare — de fapt razemul lor teoretic tradițional — a bogățiilor adunate cinstit³. În sfârșit adoptă o poziție a cărei rea credință este evidentă. Bogăția oferă un teren excelent realizării virtuților: *quid autem dubii est, quin maior materia sapienti viro sit animum explicandi suum in diuitiis, quam in paupertate?*⁴. Observăm deci că Seneca tinde să deplaseze discuția, apărînd nu atît înavuțirea lui (de aceasta era învinuit), cît conservarea opulenței și diferențelor de avere. Dar acesta era punctul de vedere tipic al aristocrației. Seneca traduce mentalitatea unui aristocrat. Concomitent dovedește fidelitate față de pozițiile păturii sale sociale și deplasează obiectul discuției, cum cereau propriile sale interese.

Noi urmărim însă a sugera și a dovedi că nu numai conținutul, ci chiar compoziția dialogului poartă marca discuțiilor aprinse, generate de comportarea lui Seneca în problema reformei fiscale.

În general cercetătorii nu opinează că *De vita beata* ar prezenta o compoziție specific marcată, că discuțiile din cercurile aristocrației ar fi influențat structurarea materialului. Abel Bourgerly reliefase tonul violent al argumentării, coloritul personal al replicii senecane⁵, dar nu considerase că se poate decela o modificare a compoziției. Interlocutorul imaginat ar fi tot atît de artificial ca și în alte opere⁶. Eugène Albertini consemnase influența structurii diatribei. Doar în treacănt notase alura dramatică a replicilor, în special pentru capitolul 18⁷.

Caracterul personal este evidențiat și de lucrările relativ recente (de cercetătoare poloneză Iza Biezuńska-Małowist⁸, de Pierre Grimal⁹ sau de Italo Lana¹⁰), dar nu apar supoziții noi în privința compoziției.

Opinăm pentru sublinierea numeroaselor vestigii ale diatribei stoico-cinice. Poate nici un alt dialog nu este ca structură mai apropiat de acest gen de conferință populară. Autorul dorește să acrediteze opinia că el ar apăra doar felul de trai al filozofilor, dar polemica directă, nemijlocită cu cei care-l blamau nu poate fi travestită. Credem că acest fapt și-a pus pecetea asupra structurii replicilor, asupra

¹ *de u.b.*, 17, 3.

² *de u.b.*, 21, 2, 4; mai ales 22, 3—5; 23, 4; 25, 1—2; 26, 1.

³ *de u.b.*, 23, 2—3.

⁴ *de u.b.*, 22, 1.

⁵ Bourgerly, *op. cit.*, p. 54.

⁶ Bourgerly, *op. cit.*, p. 96—97.

⁷ Albertini, *op. cit.*, p. 235; C. Marchesi, *op. cit.*, p. 209—210 observă doar că se simte riposta dată de un om politic detractorilor, dar nu se referă la problema compoziției. A se vedea și Gh. Gușu (*op. cit.*, p. 162—163).

⁸ Iza Biezuńska-Małowist, *Pogłady nobilitas okresu Nerona*, Varșovia, 1952, p. 67.

⁹ Grimal, *op. cit.*, p. 28.

¹⁰ Lana, *op. cit.*, p. 235: *La polemica è acre, benché l'autore si sforzi di apparire sereno.*

discuțiilor cu interlocutorul fictiv, asupra rolului acestui interlocutor fictiv, personajul cu care dialoghează autorul, conform obiceiului său cunoscut din alte opere.

Desigur, în tot opusculul Seneca dialoghează cu interlocutorul fictiv, își expune ideile prin intermediul acestei discuții. Dar acest interlocutor este altul în primele două diviziuni ale opusculului și altul în ultima diviziune, cea destinată apărării conduitei lui Seneca. Chiar în capitolul 16, care face legătura cu primele două părți, el nu constituie altceva decât un simplu artificiu literar. Când Seneca trage concluzii la primele 15 capitole afirmând, sub forma unei discuții cu acest interlocutor, că virtutea constituie adevărata fericire¹, e limpede pentru toți că acest personaj advers este artificial. Situația se schimbă radical în capitolul următor. Seneca însuși anunță că va polemiza cu cei care îl blamau: *Si quis itaque ex istis qui philosophiam conlatrant, quod solent, dixerit « quare ergo tu fortius loqueris quam vivis? »*². Apoi acest detractor enumeră diferite culpe ale filozofului: supunere umilă față de cei puternici (poate aluzie la raporturile Seneca-Nero), slăbiciune sufletească, trai rafinat, prea luxos, înavuțire excesivă³. Prin urmare Seneca însuși relevă că în spatele personajului literar se află un interlocutor real, că polemica sa cu acest personaj este numai aparent artificioasă, exprimând în realitate un litigiu veritabil. În continuare acest interlocutor literar continuă să reprezinte un potrivnic real. La un moment dat Seneca utilizează și vocativul⁴. Apoi compară pe adversarii cu niște câini, care latră zadarnic⁵, le reproșează veninul⁶, îi aseamueie cu diferite animale⁷. Capitolele 18, 20, 21, 24, 26 încep cu o acuzație atribuită acestui interlocutor, care este apoi refutată în tot restul capitolului. Fără îndoială intervențiile interlocutorului apar adesea și în interiorul capitolului și sînt combătute cu aceeași pasiune, cu aceeași virulență. Această paletă stridentă atestă seriozitatea, realitatea polemicii. Pretutindeni se simte că Seneca trudește din greu să riposteze unui oponent veritabil și bine înzestrat cu argumente, să-i demonstreze că el nu poate trăi așa cum recomandă, că nici nu are această pretenție, că opulența sa nu este condamnabilă. Se evidențiază efortul de a ocoli și chiar de a deforma obiecțiile interlocutorului, de a-l coborî la nivelul unui bîrfitor josnic, mărginit și laș, de a-i întinde curse, de a-l încurca în discuții teoretice. Nu inutil generalizează Seneca, prezentînd blamul conduitei sale ca un blam adresat întregii filozofii. El poate invoca astfel autoritatea unui Cato sau pe a unui Socrate și poate situa pe detractori în postura unor vulgari bîrfitori. Seneca nu cruță nimic pentru a obține efecte dramatice și retorice importante.

Ritmul discuției în contradictoriu este neobișnuit de vivace; Seneca transfigurează cu ușurință situațiile în care își plasează interlocutorul. La începutul capitolului 17 se folosește, cum am arătat deja, persoana întâi, dar apoi se trece la persoana a doua singular⁸, ca să se schimbe ulterior numărul⁹. În continuare

¹ *de u. b.*, 16, 1.

² *de u. b.*, 17, 1.

³ *de u. b.*, 17, 1–2.

⁴ *de u. b.*, 18, 1.

⁵ *de u. b.*, 19, 2.

⁶ *de u. b.*, 18, 2; 19, 3.

⁷ *de u. b.*, 20, 6.

⁸ *de u. b.*, 17, 3–4.

⁹ *de u. b.*, 18, 1–2.

se revine la persoana a doua singular ¹, apoi iarăși la plural ² etc. Uneori se utilizează chiar persoana a treia singular ³. Cu aceeași dezinvoltură autorul alternează modurile, apelînd în momentele cele mai dramatice chiar și la imperativ. Fără îndoială, ni se poate atrage atenția că aceste abile schimbări de persoane și moduri apar și în alți dialogi. Nicăieri însă, spontaneitatea, vivacitatea lor nu sînt atît de pregnante. Replicile sînt uneori uimitor de directe, de familiare. Iată cum demonstrează că filozoful bogat va fi darnic și, concomitent, polemizează cu oponentul său: *Quid? Donabit? Credo, errezistis aures? Quid expeditis sinum? Donabit aut bonis aut iis quos facere poterit bonos* ⁴.

Vocabularul invectivelor lui Seneca este violent, aproape trivial, pe măsura patimii sale reale. Detractorii latră (*conlatrant, latratis*) la filozofie ca niște căței (*minuti canes*) ⁵. Sînt niște *nocturna animalia* și li se adresează corespunzător: *gemite et infelicem linguam bonorum exercete convicio, hiscite, commordete; citius multo frangetis dentis quam imprimetis* ⁶. Ei scuiță ca niște tîlhari înrăiți ⁷. Mai mult decît atîta, îi injuriază direct, numindu-i în focul controverselor *malignissima capita et optimo cuique inimicissima* ⁸.

Este interesant că Seneca introduce și alte personaje în finalul opusculului. Astfel în capitolul 20 intervine un *studiosus sapientiae*, care își evidențiază concepția asupra lumii. De fapt Seneca consemnează aci chintesența ideilor etice ale stoicismului ⁹. Acest personaj intervine și ulterior ¹⁰. În sfîrșit în ultimele capitole apare și Socrate, prezentat ca exponent tipic al filozofiei ¹¹. Opusculul se încheie tocmai cu o cuvîntare a lui Socrate, care incriminează comportarea celor ce birfese pe filozofi. El dialoghează cu adversarii lui Seneca, expunînd într-o formă concentrată punctul de vedere al filozofului. Aceste personaje imaginează distonează puternic lîngă interlocutorul permanent. Ele răspund cerințelor normale ale tehnicii dialogului lui Seneca.

O confruntare cu tehnica utilizată în alte opere este de asemenea concludentă. Astfel în *De clementia* apar adesea discuții cu un interlocutor, care în cazul acela era Nero. Este indubitabil că Nero trebuia măgulit și exhortat, dar întregul dialog i se adresează și nu fiecare replică în parte. Seneca nu se gîndește în fiecare moment la o discuție reală cu Nero, nu are în vedere în fiecare clipă o anumită părere precisă a lui Nero sau o obiecție a lui ¹². Se pot prezenta și alte exemple. Astfel *De beneficiis*. Și aci este vehiculat interlocutorul imaginar, dar în replicile sau în afirmațiile lui se simte aproape totdeauna artificiosul. Firește, uneori polemica devine efervescentă. Astfel Seneca polemizează cu Alexandru cel Mare ¹³.

¹ de u.b., 18, 3.

² de u.b., 19.

³ de u.b., 23, 1.

⁴ de u.b., 23, 4.

⁵ de u.b., 17, 1 și 19, 2.

⁶ de u.b., 20, 6.

⁷ de u.b., 19, 3: în text *conspuerent*.

⁸ de u.b., 18, 1.

⁹ de u.b., 20, 3-5.

¹⁰ de u.b., 24.

¹¹ de u.b., 25, 4; 26, 4-7; 27, 28 în întregime.

¹² Cu siguranță că uneori autorul se referă și la o anumită faptă sau la o aserțiune a lui Nero, dar nu pas de pas, nu în mod sistematic.

¹³ de benef., 2, 16, 1-2. De altfel în această operă Seneca însuși anunță că la un moment dat va abandona forma dialogată și va expune lucrurile ca un juriscult: *ut dialogorum alteratione reposita, tamquam iuris consultus respondeam (ibidem, 5, 19, 8)*.

Acesta dăruise un oraș întreg unui singur om. Întrucît fericitul refuzase, arătînd că este prea mult pentru el, Alexandru insistase, afirmînd că nu are importanță decît ceea ce se cuvine să dăruiască el. Seneca se mînie și i se adresează direct: *Tumidissimum animal! si illum accipere hoc non decet, nec te dare*. Exemplul pare concludiv. Autorul invocă un personaj istoric, pentru că n-are în vedere un om anume sau chiar mai mulți, avînd fiecare o personalitate precisă. Cînd condamnă unele vicii ale timpului, Seneca reprobă o anumită categorie de oameni, însă nu încredinează anumite personaje și nu se referă la o controversă veritabilă cu ele.

Chiar în *De vita beata* am văzut deja că în primele șaisprezece capitole, în care autorul dezbate problemele numai pe plan teoretic, interlocutorul imaginar este o convenție literară, fără corespondențe reale. Mai mult decît atît, chiar în interiorul compartimentului final, cînd (cap. 22 și 28) Seneca își propune ca obiect al dezbaterii numai problema averii, sînt de semnalat fapte interesante. Discuția ajunge mai puțin personală, căci autorul nu discută aci despre îmbogățirea lui cît despre avuție în genere. El se aliniază, cum am arătat mai sus, la punctul de vedere tradițional al aristocrației. În consecință el nu are de infirmat un interlocutor real. Intervenția acestuia este aci mai rară, în orice caz polemica mai puțin «incandescentă», mai puțin colorată. Pînă și lexicul se prezintă altfel. Violentele lexicale, frecvente în alte capitole lipsesc, tonul discuției este mult mai puțin familiar¹.

Prin urmare, utilizînd tehnica tradițională a diatribei, Seneca încearcă să rezolve o controversă reală. Aparent tehnica este identică. Autorul introduce un interlocutor fictiv, cu care adesea dialoghează. Însă între capitolele 17 și 28 acest interlocutor fictiv este numai aparent fictiv. Artificiul literar este numai aparent artificiu și — *sit uenia uerbis* — artificiosul consistă tocmai din utilizarea controversei literare și interlocutorului fictiv ca procedee tehnice, dat fiind că ele erau de fapt foarte reale. Seneca se angajează într-o dispută reală, discută susținut cu personaje absolut reale. Artificiale sînt doar tentativele de a orienta discuția spre un rezultat favorabil lui Seneca. *E contrario* dificultățile întîmpinate de autor în eluctarea obiecțiilor interlocutorului sînt cît se poate de reale. Fiecare meandru a acestei controverse este efectul unor împrejurări reale. De aci intensitatea potențată a polemicii, coloritul cald al controversei. Se ajunge la transcrierea literară a unei polemici deosebit de vii, așa cum puteau fi uneori cele din cercurile aristocrației, în care Seneca juca un rol de prim ordin. Dialogul senecan revine aproape la menirea diatribei stoico-cinice, sursa sa, întrucît face apel la vechile valențe ale acesteia și la filonul ei popular.

Iată deci cum, deși este utilizată tehnica normală, compoziția poartă marea unei situații specifice. Aparent ea este structurată întocmai ca în celelalte opere, dar de fapt se pot desluși trăsături caracteristice, rezultatele efortului efectuat de autor de a combate pe toți nemulțumiții de conduita lui, de a izola pe cei mai înverșunați dintre ei, de a-i discredită în fața cercurilor aristocratice. Întrucît acești nemulțumiți exprimau de fapt îndoielile și suspiciunile aristocrației, ocazionate de comportamentul lui Seneca în vremea crizei anilor 57 și 58, el încerca, prin anihilarea celor mai acerbii critici, să elucezeze și aceste dubii și bănuieli.

¹ Discuția devine mai familiară, mai personală la sfîrșitul capitolului 23 (*de u.b.*, 23, 5).

О РЕДАКТИРОВАНИИ ДИАЛОГА *DE VITA BEATA*

РЕЗЮМЕ

Настоящая работа входит в состав целого ряда статей, касающихся литературных памятников времен Нерона. Она является продолжением статьи «Идеологические аспекты латинской литературы эпохи Нерона», опубликованной в *Studii clasice*, IV.

Что касается диалога *De uita beata*, автор согласен с традиционной хронологией, по которой он связан с знаменитым процессом Суилия. Не опровергая этой связи, автор утверждает, однако, что в данном случае необходимо установить более глубокую причинную зависимость. Он ссылается на консульские хроники 57—58 гг., которые, по-видимому, указывают на настоящий кризис в отношениях императора с сенатом. Действительно, в эти годы Нерон, продолжая сам носить звание консула, дарует его и небольшому числу сенаторов (трем в 57 г., пяти — в 58 г., среди которых сам император, по сравнению с семью в 56 г.). Это доказывает (как это в некоторой степени отмечено и итальянским ученым Луиджи Парети), что, с одной стороны, император собирался предпринять трудное и щекотливое действие, а сенаторская аристократия, с другой стороны, не одобряла инициативу цезаря. Речь идет, вероятно, о проекте фискальной реформы, предложенном Нероном и рассмотренном в сенате в 58 г. Этот проект содержал отмену косвенных налогов (Тацит, *Ann.* 13, 50) и, по-видимому, замену их прямыми налогами. Однако конкуренция провинциальных товаров, которые подешевели бы таким образом, и прямые налоги не были выгодны сенаторской аристократии. Сенека, главный советник императора, хотя и не выдвинул сам этот проект, все же был с ним согласен. Это вызвало против него сильное негодование аристократии, которое ясно сказалось во время процесса против Суилия. После осуждения этого последнего (Тацит, *Ann.*, 13, 42—43) Сенека пытается письменно ответить своим обвинителям. Во время дебатов в сенате или сразу же после их окончания (сенат отверг проект) был опубликован *De uita beata*, в котором Сенека оправдывается перед аристократией и стремится изолировать самых суровых обвинителей.

Суровая действительность и необходимость защитить свое поведение значительно повлияли на построение последней части диалога (главы 17—20), посвященной именно тем, которые осуждали поведение философа. Здесь, как и в других произведениях, Сенека применяет систему чисто литературной беседы с фиктивным собеседником. Но этому диалогу Сенека даст подвижной ритм, красочную лексику. Часто чувствуется, что он пытается обойти или изменить обвинения, как в самом настоящем разговоре. Он вводит также мнимые персонажи, как например *studiosus sapientiae* (глава 20) или *Сократ* (гл. 25—28). Здесь, однако, ясно, что они явно искусственны. Фиктивный же собеседник вполне реальный, в его лице изображены знакомые личности клевветников Сенеки. Здесь искусственность заключается не в использова-

нии фиктивного собеседника для изложения убеждений, а в представлении этого собеседника фиктивным.

SUR LA RÉDACTION DU DIALOGUE *DE VITA BEATA*

RÉSUMÉ

Cet article fait partie d'un ensemble d'études portant sur les témoignages littéraires de l'époque de Néron. Il représente la suite de l'article *Aspects idéologiques dans la littérature latine à l'époque de Néron*, paru dans *Studia classica*, IV.

La chronologie traditionnelle place le dialogue *De vita beata* au temps du célèbre procès de Suilius. Sans doute, y a-t-il un rapport entre ce procès et le dialogue, mais il faut en trouver une causalité plus profonde. A cet effet on se rapporte aux fastes consulaires, qui témoignent de l'existence d'une véritable crise dans les relations entre l'empereur et le sénat pendant les années 57 et 58. En effet, c'est au cours de ces années que Néron a pris le titre de consul et l'a octroyé à un petit nombre de sénateurs (trois en 57, cinq en 58, parmi lesquels l'empereur lui-même, par rapport à sept en 56). Cela prouve (comme d'ailleurs, dans une certaine mesure, le savant italien Luigi Pareti l'a démontré lui aussi) que, d'une part, l'empereur voulait initier une action difficile, délicate et, d'autre part, l'aristocratie sénatorienne repoussait l'initiative du César. Il s'agit, probablement, du projet de réforme fiscale, initié par Néron et discuté au sénat en 58. Ce projet demandait l'abolition des impôts indirects (*Tac. Ann.* 13, 50) et, probablement, leur substitution par les impôts directs. La concurrence des marchandises provinciales, à bon marché, et les impôts directs n'étaient pas au gré de l'aristocratie sénatorienne. Sénèque, le principal conseiller de l'empereur, avait accepté ce projet, s'il ne l'avait pas même suggéré. De là le vif mécontentement de l'aristocratie contre la conduite de Sénèque. Les sénateurs ont nettement manifesté ce mécontentement pendant le procès de Suilius. Après la condamnation de Suilius (*Tac. Ann.* 13, 42—43), Sénèque cherche à riposter par écrit contre ses détracteurs. Pendant les débats du sénat sur la réforme fiscale, ou peu de temps après leur clôture (le sénat a repoussé le projet), Sénèque publia le dialogue *De vita beata*, où il excusait sa conduite aux yeux de l'aristocratie et tentait à isoler les plus acerbes de ses détracteurs.

L'actualité évidente et l'importance de la défense du philosophe agiront spécialement sur la structure de la dernière partie du dialogue (chapitres 17—28), c'est-à-dire sur la partie consacrée à la critique dirigée contre les médisants. De même que dans ses autres ouvrages, Sénèque utilise la technique d'une discussion purement littéraire avec un interlocuteur fictif. Mais ici le rythme est très vif, les répliques sont très familières, le lexique fortement varié. On peut croire que Sénèque tente à éluder les accusations, comme dans un débat vrai, réel. Il y introduit d'autres personnages fictifs, comme le *studiosus sapientiae* (chapitre 20) ou *Socrate* (chapitres 25—28) qui sont tout à fait artificiels. Mais le principal interlocuteur fictif est vraiment réel, il cache les personnalités — bien connues par les contemporains — des ennemis de Sénèque. L'artifice ne réside pas dans l'utilisation d'un interlocuteur fictif qui expose les idées, mais dans la présentation de cet interlocuteur comme fictif.